

Sjoerd Karsten

De rode bovenmeester

De humanistische pedagoog en sociaaldemocratische politicus
A.H. Gerhard, 1858-1948

Humanistisch Erfgoed 24

HUMANISTISCH HISTORISCH CENTRUM

PAPIEREN TIJGER

Dit boek kwam mede tot stand met financiële steun van De Weezenkas, de Vrije Gedachte en het Humanistisch Verbond.

Vormgeving omslag: Marc Heijmans
Boekverzorging: Zefier Tekstverwerking
Drukwerk: Ipskamp Printing

© 2019 Sjoerd Karsten
© 2019 Stichting Uitgeverij Papieren Tijger

ISBN 978 90 6728 354 0
NUR 715

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopie of op andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

www.uvh.nl/humanistisch-historisch-centrum
www.papierentijger.org

Inhoud

Proloog – Meester Gerhard: een eigenzinnig en geliefd man	9
1 Een sociaal geslacht	15
De doop	15
Zwerftocht door Europa	16
Het weeshuis	18
Roerig Amsterdam	20
Hendrik vestigt zich als kleermaker	21
De Dageraad	24
Meer sociale thema's	26
Een communistische utopie	28
De rode jaren	32
De laatste jaren van Hendrik	39
Erfenis	41
2 Het onderwijs als werkterrein	43
Het ambt van schoolmeester	43
Naar school	44
Met tegenzin kwekeling	46
Rijksnormaalschool in Hoorn	48
Multatuli	49
Onderwijzer	52
Benoeming tot schoolhoofd	53
Zijn eigen school	55
Pax Humanitate	58
De parlementaire enquête van 1887	60
Rode onderwijzers	65
De school, de onderwijzer en de maatschappij	68
De kwestie van het hoofdschap	70
Twee broers in het onderwijs	73
Het Landelijk Onderwijs Comité (LOC)	79
3 De meest liberale socialist	84
Een bedachtzaam mens	84
Algemeen kiesrecht	85
Kiesrechtbeweging	88
Onder radicalen	92
Nieuw elan in De Unie	95
Een sociaal sprookje	99

‘Het burgerlijk beschavingsoffensief’	100
Een staaltje eigenzinnig optreden	103
Weerzin tegen een splitsing der wegen	106
Een eerste poging?	108
De Sociaal-Democratische Arbeiders Partij	109
Bezwaren	111
De laatste drempel	113
4 Vrijdenker in hart en nieren	117
Binnen de poorten van de vrijdenkerij	117
Invloed van Multatuli	118
Tweedracht in de eigen boezem	120
De plichten	123
Sleutelfiguur in de vrijdenkersbeweging	125
Een redactie die de monden in beweging brengt	128
Pedagoog en moralist	130
Een humanistische zedenleer	133
Groeiende kritiek	134
Polemiek met Van der Goes	136
Einde van een tijdperk	139
De Weezenkas	140
De komende eeuw	146
5 Zijn tweede loopbaan: politicus	149
Voor altijd jong	149
Definitief lid van de SDAP	149
De schoolkwestie	153
De lange aanloop naar het Kamerlidmaatschap	156
Een verkiezingsoverwinning met donkere wolken	158
De eerste jaren in de Kamer: de vorming van de rijpere jeugd	160
De gelijkstelling	162
Een idealist in de politiek	165
Roerige jaren	167
De lager onderwijswet van 1920	170
Vrijdenker in de Kamer	172
De uitvoering van de pacificatie	177
Een begrafenis, huwelijk en feest	180
Radioperikelen	183
Afscheid	185
Oud en nieuw	186

6 De pedagoog van het humanisme	190
Vader en zoon	190
Opvoeden zonder god	192
Een nieuw pedagogisch tijdschrift: <i>Opvoeding en Moraal</i>	195
De wereldbrand en opvoeding	198
Vrijheid en tucht	200
Kennis is niet hetzelfde als beschaving en verstand	201
De arbeidsschool als school van de toekomst	204
‘Toewijding’	206
Brede volksontwikkeling: van jeugd tot volwassenen	207
‘De toekomst van ons volksonderwijs’	211
Nieuwe onderwijsvormen	215
Een nieuwe serie <i>Opvoeding en Moraal</i>	217
Opkomst van het fascisme	221
De controverse over Bint	222
Van ‘streng school’ naar de A.H. Gerhardschool	224
7 De laatste apostel	227
Oorlog	227
Naar een nieuwe orde?	229
De Jodenvervolging	232
De laatste oorlogsjaren	235
De Partij van de Arbeid	238
Humanisten en vrijdenkers	239
De ‘laatste apostel’ spreekt zich openlijk uit	241
‘Zo moet het gaan’	244
Negentig jaar	246
Noten en bronnen	251
Lijst met afkortingen	267
Personenregister	268
Dank en verantwoording	272

PROLOOG

Meester Gerhard: een eigenzinnig en geliefd man

Een vreemde meester, maar toch wel leuk. Dat vond Marleen Spaargaren van meester Gerhard. Marleen is de hoofdfiguur uit *De kleine waarheid*, de bestverkochte romantrilogie uit de Nederlandse geschiedenis.¹ Later werd deze voor de NCRV verfilmd, waar in de jaren zeventig van de vorige eeuw zes tot zeven miljoen televisiekijkers wekelijks voor thuis bleven.

In het eerste deel van de drie romans figureert in verschillende passages een meester Gerhard. Een indrukwekkende verschijning, een man met een baard die een flambard droeg en een zwarte wapperdas. Marleen zag er aanvankelijk tegenop om bij hem in de klas te komen, maar dat viel geweldig mee. Op de eerste dag hield meester Gerhard een kleine toespraak en zei dat hij niet van verbieden hield, want er werd volgens hem al veel te veel verboden in de wereld. Hij stond erop dat de kinderen netjes op school kwamen. Dat betekende haren gewassen en gekamd, de schoenen gepoetst en ook de tanden. Diegenen die geen geld hadden voor de kapper konden bij hem vijf centen komen halen.

Bij Marleen thuis, een uiterst kleinburgerlijk en gelovig gezin, werd het oordeel al snel geveld: 'Zeker zo'n rooie schoolmeester, die lid is van de S.D.A.P.' En daar was de strenge en standsbewuste vader niet erg van gediend. Meester Gerhard was inderdaad een 'rooie' die zijn leerlingen meenam op schoolreisjes naar de Tweede Kamer om hen te laten zien waar de politieke besluiten over het wel en wee van de Nederlanders werden genomen. Maar hij maakte er ook een gezellig uitstapje van. Hij zorgde goed voor de ontwikkeling van zijn leerlingen. Marleen werd er zelfs een beetje opstandig van. Op die manier droeg meester Gerhard een steentje bij aan de vlucht uit haar bedompte milieu, de rode draad van het verhaal.

Meester Gerhard in de roman was naar het leven getekend. Adriaan Gerhard, zoals hij in werkelijkheid heette, was aan het begin van de twintigste eeuw in Amsterdam een beroemde figuur in de onderwijswereld en politiek. Hij werd al op zeer jonge leeftijd tot hoofd benoemd van een volksschool in de Jordaan, in de buurt waarin hij ook zelf was opgegroeid. Hij stapte jaren later over naar een nieuwe school aan de Overtoom, de omgeving waar de roman zich afspeelde.

Adriaans vader, een luxe kleermaker, gold als de stamvader van het socialisme in Nederland. Adriaan trad al vroeg in zijn voetsporen en behoorde in 1894 tot een van de twaalf oprichters ('apostelen') van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP), de voorloper van de huidige Partij van de Arbeid. Bovenal was hij een voorvechter van het vrije woord en het on-

afhankelijk ('vrije') denken. Daarom bepleitte hij zijn hele leven lang een humanistische opvoeding zonder elke vorm van geloofsdogma. Niet alleen in fictie, maar ook in werkelijkheid was Adriaan een geliefde schoolmeester. Een van zijn oud-leerlingen Albert de Jong schreef in zijn memoires vol dankbaarheid over *zijn* meester Gerhard. Die had er met extra lessen voor gezorgd dat De Jong, een slimme arbeidersjongen, werd aangenomen op de Haarlemse kweekschool, in die tijd beter bekend als de 'arbeidersuniversiteit':

'Tedere dag na schooltijd gaf hij mij – met een meisje dat in hetzelfde geval verkeerde als ik – ruim anderhalf uur les. In de vakantie liet hij mij bij zich thuis komen om mij, gehuld in zijn kamerjas, te midden van de dikke boeken in zijn studeerkamer, nieuwe wijsheid bij te brengen. Ook zijn zoon Frits heeft mij wel les gegeven. Van Gerhard heb ik de Nederlandse taal, heb ik stellen en heb logisch denken geleerd, niet in het minst door de talrijke ontleding die hij mij heeft laten maken en waarbij men zich duchtig rekenschap moet geven van wat er precies staat.'²

Ook Charlotte Köhler, een van de beroemdste vooroorlogse actrices, wist zich nog bij de viering van de tachtigste verjaardag van Adriaan te herinneren hoe 'hij mij als klein meisje, op zijn schouders de trap van de school heeft opgedragen. (...) Ik vond hem toen een echte lieve schat'.³

De roem van de schrijver van *De kleine waarheid*, Jan Mens, verbleekte al snel na de jaren zeventig van de vorige eeuw. Ondanks zijn spectaculaire verkoopsucces komt zijn naam nauwelijks voor in de meeste literatuurgeschiedenissen, liggen zijn boeken niet meer in de winkel en moeten zij in bibliotheken opgehaald worden uit de kelder of verafgelegen depots. Een vergelijkbaar lot onderging Adriaan Gerhard. Kwamen er enkele maanden voor zijn dood in 1948 nog meer dan duizend mensen hem met zijn negentigste verjaardag feliciteren in Krasnapolsky en werd zijn dankwoord *live* uitgezonden op de VARA-radio, tegenwoordig weten maar heel weinig mensen wie hij was.

In de geschiedschrijving over de socialistische, maar ook de humanistische beweging is Adriaan Gerhard onderbelicht gebleven. Een verklaring kan zijn dat hij voor de socialistische beweging te vaak eigenzinnig in zijn denken en handelen was. De meeste voormannen van het socialisme daarentegen kenden heel veel minder twijfel of nuance. Over Adriaans' vader schreef Dick Nas in 2002 een degelijke biografie met de toepasselijke titel 'Koerier van een nieuwe tijd'. Daarin komt Hendrik Gerhard naar voren als een heel belangrijke grondlegger van het socialisme in Nederland, maar wel eentje die bepaald niet de uitstraling had van een romantische revolutionair, zoals Domela Nieuwenhuis en later Troelstra.⁴ Ook Adriaan was

een bedachtzaam mens. Hij was meer een vrijdenker dan socialist, maar ook binnen die beweging was hij niet representatief. In veel politieke en theologische kwesties was hij veel milder dan de meeste andere vrijdenkers. Over Adriaan Gerhard verscheen in 1994 een sympathieke, heel korte biografie ter gelegenheid van het 35-jarige bestaan van het A.H. Gerhardhuis, een humanistisch bejaardenhuis in Amsterdam. Die was van de hand van Jasper Groos met een voorwoord van de bekende PvdA-politicus en toenmalige VARA-voorzitter Marcel van Dam.⁵

Het gemis aan een uitgebreide biografie is des te opmerkelijker, omdat Adriaan Gerhard vele decennia een vooraanstaand lid van de SDAP en de vrijdenkersbeweging was. Wie zijn meterslange, persoonlijk archief doorploegt, wordt getroffen door de enorme hoeveelheid pamfletten, advertenties en uitnodigingen waarin werd opgeroepen voor een protestvergadering, cursusavond, lezing, debat, congres of huishoudelijke vergadering met Adriaan als voornaamste spreker. Hij hield van debatteren. Dat had hij al vroeg geleerd in de vrijdenkersvereniging De Dageraad, waar hij in 1883 lid van werd. Hij hield er niet van zijn opponent te 'pakken', maar probeerde juist samen met de ander de 'waarheid' te vinden.

Overal waar hij het woord nam, debatteerde of iets over schreef, had hij wel iets zinnigs en vaak ook diepzinnigs te zeggen. Soms was hij zijn tijd ver vooruit, zoals in zijn pleidooi voor de legalisering van de crematie. Op andere momenten, zoals in zijn streven naar wereldvrede of strijd tegen alcoholisme, was hij enigszins idealistisch. Zijn stukken over opvoeding waren weer meer moralistisch van aard. Als vrijdenker en ongelovige kon hij heel scherp zijn. Soms kwamen zijn toespraken over religie en de macht van de kerk voor de radio in de jaren dertig van de vorige eeuw zelfs niet door de overheidsensuur.

Als socialist was hij al vroeg praktisch ingesteld en gematigd. Hij was de eerste sociaaldemocraat die aan het einde van de negentiende eeuw vurig voor een achturige werkdag pleitte, terwijl andere socialisten flink konden discussiëren over het wanneer en hoe van een revolutie. Hij was een principieel man. Hoewel hoogbejaard nog betrokken bij de oprichting van de PvdA, deinsde hij er in 1947 niet voor terug om voor de partij te bedanken, toen zij de politionele acties in Nederlands-Indië steunde.

De vraag is waarom Adriaan Gerhard geen herinneringen op schrift heeft gesteld. De oorzaak ligt waarschijnlijk in zijn bescheidenheid. Hij was veel meer een zoekende figuur met voorlopig formuleringen dan een uitgesproken aanhanger van deze of gene opvatting. Hij was, zoals iemand het uitdrukte, 'te wijs om fanatiek te zijn'.⁶ Juist door zijn ruime opstelling en open standpunten werd hij door vriend en vijand gerespecteerd. Hij was, zoals de christelijke hoogleraar pedagogiek Casimir in het donkere oorlogsjaar 1943 schreef, 'bemind en geacht in de meest verscheiden kringen'.⁷

Juist om die reden verdient Adriaan Gerhard een uitgebreide biografie. Mijn doel als biograaf is een beeld te schetsen van een bijzonder persoon, die in geen enkel hokje paste, maar wel nauw verweven was met belangrijke figuren en gebeurtenissen in drie werelden: die van socialisten, humanisten en pedagogen. Adriaan Gerhard stond voor een soort eigenwijs humanisme, zuiver en ook streng. Hij was meer een ethisch dan een politiek denker. Hij leefde in de overtuiging dat er geen enkele goddelijke compensatie is voor het leven op aarde, maar dat we wel de plicht hebben om de omstandigheden waaronder we leven te verbeteren en rechtvaardiger te maken. Sommige van zijn opvattingen doen gedateerd aan, hij was immers ook echt een kind van zijn tijd, maar zijn manier van denken is nog steeds actueel. Volgens hem heeft niemand de waarheid in pacht en moeten we er steeds van uitgaan dat nieuwe ervaringen zelfs de meest hechte kennis weer op losse schroeven kunnen zetten.

Ik heb zijn leven chronologisch beschreven, maar tegelijkertijd thematisch gegroepeerd. In het eerste hoofdstuk vertel ik over zijn vader Hendrik en het gezin waaruit Adriaan kwam om te laten zien welk stempel zijn vader op zijn persoonlijkheid en leven heeft gedrukt. Het was de tijd van de beginnende arbeidersbeweging in het midden van de negentiende eeuw, waarin naast intellectuelen als Karl Marx en Ferdinand Domela Nieuwenhuis ambachtslieden een hoofdrol speelden; een tijd van vervolging en broodroof waaraan zijn vader niet ontkwam. Zijn vader was ook nauw verbonden met de eerste georganiseerde vrijdenkers in een christelijk Nederland, toen er nog moed voor nodig was om zich atheïst te noemen. Hoewel zijn vader slachtoffer werd van zijn idealen en in armzalige omstandigheden met zijn grote gezin moest leven, zorgde hij ervoor dat zijn zonen Adriaan en Jan voor onderwijzer konden studeren.

In het tweede hoofdstuk volgen we Adriaan in zijn loopbaan in het onderwijs. Eerst als kwekeling, vervolgens op een normaalschool, dan onderwijzer in het Amsterdamse onderwijs dat strikt verdeeld was naar rangen en standen, en tot slot als hoofd van verschillende volksscholen. Geïnspireerd door Multatuli durfde hij het als betrekkelijke jongeling aan bij de eerste parlementaire enquête te getuigen over de erbarmelijke omstandigheden waarin zijn leerlingen opgroeiden. Vol vuur streed hij voor wereldvrede en verbetering van het onderwijs. Samen met zijn broer zette hij rond de eeuwwisseling een comité op dat dringende onderwijskwesties onder de aandacht van de politiek bracht.

In het derde hoofdstuk beschrijf ik zijn politieke activiteiten in dezelfde periode, hoe hij opkwam voor algemeen kiesrecht en sociale hervormingen. Hij ging daarin steeds zijn eigen weg, hoezeer hij ook beschimpt werd, soms zelfs in eigen kring. Zijn politieke optreden werd gekenmerkt door bedachtzaamheid. Hij was geen figuur van de barricaden of een re-

volutionaire romanticus, maar net als zijn vader een gematigd en vreedzaam type. Hij zocht vooral verbinding met vooruitstrevende liberalen en radicalen. Pas toen de radicalen, die hem verkiesbaar wilden stellen voor de Tweede Kamer, de boot afhielden voor verdergaande hervormingen, sloot hij zich aan bij de SDAP, die hij eerder had geholpen bij de oprichting. Het vierde hoofdstuk bestrijkt dezelfde periode. Ditmaal beschrijf ik hem als prominente vrijdenker, misschien wel het meest wezenlijke kenmerk van zijn persoon. Vrijdenken was voor hem een proces, een manier van denken, en geen resultaat, zeker geen dogma. Hij bleef zijn hele leven vrijdenker, ook toen men in sociaaldemocratische kringen steeds meer afstand nam van die beweging. Hij vervulde onder de vrijdenkers tot aan zijn dood een sleutelrol, als bestuurder van de vereniging De Dageraad, lid van de redactie van verschillende bladen en tot slot ook als oprichter en voorzitter van De Weezenkas, een fonds dat de zorg voor wezen van niet-kerkelijke ouders op zich nam.

Bij de hoofdstukken vijf en zes ligt het zwaartepunt op de periode tussen het begin van de Eerste Wereldoorlog en de aanloop naar de Tweede. Deze periode wordt door bekende historici wel aangeduid als ‘een zoekende tijd, de ongemakkelijke democratie’.⁸ Het bijna onbegrensde vertrouwen in vooruitgang en redelijkheid kreeg door de Eerste Wereldoorlog een forse knauw en dat maakte grote indruk op mensen als Adriaan. Juist op dat moment verruilde Adriaan zijn loopbaan in het onderwijs voor een in de politiek. In 1913 werd hij verkozen voor zowel de Tweede Kamer als de Provinciale Staten van Noord-Holland. Het begin van zijn rol als politicus stond niet alleen in het teken van de ‘Grote Oorlog’, maar ook van het groeiend succes van de sociaaldemocratie. In die tijd werden twee belangrijke kwesties geregeld, te weten het algemeen kiesrecht en de pacificatie in het onderwijs. Bij de laatstgenoemde kwestie speelde Adriaan een belangrijke rol. Maar daar bleef het als onderwijswoordvoerder niet bij. Hij kaartte als eerste de problematische vorming van de rijpere jeugd aan en zorgde voor de instelling van een staatscommissie die zich langdurig en uitgebreid boog over deze kwestie.

In hoofdstuk zes ligt het accent op zijn rol in de pedagogische wereld. Hij was de eerste pedagoog van naam die zich niet baseerde op godsdienstige uitgangspunten en hij wilde heel graag bijdragen aan de ontwikkeling van een seculiere moraal. Hij startte aan het begin van de Eerste Wereldoorlog vanuit De Weezenkas een eigen pedagogisch tijdschrift *Opvoeding en Moraal*. Daarin schreef hij vrijmoedig over allerlei opvoedkundige kwesties die ook andere pedagogen bezighielden, maar hij gaf daar net een andere draai aan. Hij probeerde een humanistische pedagogiek te ontwikkelen, waarin onafhankelijk denken, persoonlijke autonomie en medemenselijkheid voorop stonden.

Het laatste hoofdstuk beschrijft de moeilijke oorlogsjaren en de eerste drie jaar na de bevrijding. Voor Adriaan was de Tweede Wereldoorlog een zware tijd. Hij dreigde helemaal blind te worden en zijn levenswerk, De Weezenkas, liep gevaar in handen van de Duitse bezetters te komen. Bovendien leefde hij in de voortdurende angst dat zijn vrouw als Joodse opgepakt en vermoord zou worden. Na de oorlog veranderde er veel. De SDAP werd opgeheven en de PvdA kwam daarvoor in de plaats. Naast de al lang bestaande vrijdenkersorganisaties, zoals De Dageraad en De Weezenkas, werd in 1946 het Humanistisch Verbond opgericht. Adriaan aarzelde eerst om tot deze nieuwe organisatie toe te treden, omdat hij vasthield aan zijn oude opvattingen over de vrije gedachte. Toch besloot hij in 1947 lid te worden. Dat was ook het jaar van zijn laatste aansprekende politieke daad: het bedanken voor de PvdA uit protest tegen haar steun aan de 'politieacties'. Vlak voor zijn dood keerde hij nog terug bij de partij. Hij stierf in 1948, enkele maanden nadat hij nog groots was geëerd als vooraanstaande vrijdenker, socialist en pedagoog.